

azken epaia izan ezker berreun marai, leku aretako gaiso-etxerako.

II LEGEA: AOLKUAREN SARIRIK EZ EMON

Baita esan eben: Epaikariak jaun aundiagandik bere saria daukan lez, ez dagiala aolko-saririk artu eta artzen ba'dau zigor lez eskuratu dauanaren alako lau biurtu dagiala, laurena alderdiarentzat eta geratzen diran iru laurenatetik bat salatariarentzat, beste bete-eragillearentzat eta irugarrena bideak konpontzeko.

III LEGEA: EPAIKARIAK ETA ESKRIBATUAK LAN-SARIEN ARAUDIA BETE DAGIELA

Baita esan eben: Epaikariak eta eskribauak auzi eta auzigaietan Erreiñuko lan-sarien araudia bete dagiela eta beteten ez ba'dabe lau alakoa ordaindu dagiela eta esan dan lez banatu.

LEGE ZARRA (15): AUZITAN EZ-NAIA EGITEA

I LEGEA: AUZIA AMAITUTA, EPAKARIARI EZ ERANTZUN EZ-NAIAGAZ

Baita esan eben: Azken-epairako auzia amaituta gero, korrexidoreari edo foru-alkateari edo aldunari edo letrau aolku-emoiolleari ez-naia agertzea utsa izan daitela, zin eginda esaten ez ba'dau arrazoi barriak daukazala.

Olazar'tar Martin

Artoa Euskalerrian

Guztiok dakigu artoak zelako garrantzia euki dauan gure artean: taloa janari ona zan gure ume-denporan, gure abereak janaritzeko onena arto-urune zan, labea euki gendun artoa igartuteko, arto igartua errotara eroaten gendun eta andik urun biurtuta ekarri. Uruna urte guztirako zain-zen zan kaxa aundian...

Baiña artoa ez da jatorriz emengoa, kanpotik ekarria da eta gizaldi baten ekarria. Aztertutako daiguzan labor artoaren gorabeera guztiak.

NONDIK EKARRIA DAN

1532n. urtean Bock izeneko alemaniar batek esan eban artoa Arabia'tik ekarri ebela Alemania'ra, Fuchs'ek, ostera Turkia'tik ekarria dala esan eban eta orregaitik daukola izena "Frumentum turcicum asiaticum" Asia'tik etorria dan gari turkiarra; Reymier'ek, ostera gauza ziur lez dakar Ameriketatik ekarria dala baiña beste batzuk ziur dagoz emen, mundu zarrean artoa ezagutzen zala Amerikak aurkitu baiño lenago. Ba-badago 1204n. urteko eskutitz bat Molinari'k latinez idatzia artoa Asia'ko Anatolia'tik ekarri ebela kurutzadun guda-riak diñoana.

Dana dala, gauza ziurra da Europatarrak Santo Domingo'ra lenengoz urreratu ziaranean, an artoa eskiñi eutsela eta Mexiko'n eta Peru'n be aurkitu ebela. Gaiñe-rra lurralde areitan janaririk beiñena zan.

Inkak eurak be baratzak apaintzeko erabilten eben artoa, landara ederra dalako.

ATATXIKIA (MIJO) TA ARTOA

Euskalerria'ri begira argi dago emen ez zala ezagutzen artoa Ameriketatik ekarri arte, baiña artoaren aurretik artatxikia edo "mijo" deritxona erabilten zan asko. Eta artoa etorri eta gero be artatxikiak jarraitu eban aundak urteetan. Euskalerrri osoan XVI gizaldian Escaligero'k diñosku Limusin'en gaztaña-ogia jaten zala, Bordele'n gari-ogia

eta Bearne-inguruan ogia beti da artatxikiagaz egiña.

ARTOA JATEKO OITUREA

Janariak aldatzen diranean, oitura barria artzea gaitxa izaten da. Esaterako 200 urte geroago lur-sagarra edo patatea jaten asteko, urteak bear izan ziran aundikiak eta zeiak ori jaten ikasteko.

Antzera jazoko zan artoagaz be, baiña lengo "mijo"aren izena be ezarri eutsoen naizta beste izen batzuk be aurrean ibilli: Naparroa'ko erri batzutan maiza esaten dautsoe Arturo Kanpion'en elabri baten agertzen dan lez. Donostia'n maizalastoa entzuten da. Baiña oitura ori sartu eta asko zabaldu zan, euskaldunen janaria izan da artoa gizaldietan.

NORK EKARRI EBAN

Aita Larramendi'k bere Koreografia liburuan Ernani'ko semea zan Perkaiztegi'tar Gonzalo'k ekarri ebala diño. Lenengo Gipuzkoa'ra eta gero andik beste lurralde-tara. Eta indietatik edo Ameriketatik ekarri eban.

GARRANTZIA

Euskalerriantzat garrantzi aundikoa izan zan ekarri-barri zan artoa, emen aldi aretan garau-gauzak oso urri egozalako.

Ara zer diñon euskalduna zan Fernan Gonzalez'ek bere olerki ospetsuan 1250n. urte inguruan: Azinas'eko gudaldian izandako euskaldunak goratzen dauzanean: "Lope izan eben buruzagi, sagarrak ugari izan arren ogia eta ardaia urri dauzan Bizkai'koa.

Lareun urte beranduago Tirso de Molina'k antzerki baten beste au diñotso emakume batek bidez Diego Lopez de Aro'ri: "Zaldun txiroa zara, zure erria lau oian dira, latzak eta malkarrak, urrezko mendiak areak egiteko burdiña daukenak, erritarrak leiñargiak. Adan leiñargia zan lez, baiña billuzik Adan lez, an ez dako bako eldurik

bai sagar landarak sagar garratzez beterik eta ugari sagarratatik datorren zuku gasea”.

IKUSPEGIA ALDATUTA

Artoa etorri zanean, lurbarriak egin ziran edonon, eta len latz egozan lurak emonkor biurtu ziran, basoak izandako lekuetan arto-soloak agertu ziran eta erreka-ondoe-tako lur ezoak, orlegiz jantzi, euskaldunen begiak alaitze-ko eta euren irudimena poztuteko.

Ikuspegia, lengo gogortasuna galdu eta ameskor biur-tu zan. Artoak apurka-apurka alboratu ebazan artatxiki solo txiroak eta garagar eta olo-soloak eta garragarrilea esaten jakon illeak bere izena galdu eban.

GARIA BAIÑO GURAGO

Artoa lortzeko gurari bizi-bizia sortu zan euskaldu-nengan eta gari-ogia itzi eta taloa jaten ikasi eben, batzu-tan lodiagoa, labakoa, beste batzutan meeagoa, talaburdi-ñean erre.

Larramendi’k diñosku “mendi-gizonak, esaterako ikaz-giñak eta zur-langilleak, ez dabe nai garizko ogirik artoz-koa baiño, janari au gozoagoa ta sendoagoa dalako eta lanerako indar geiago emoten daualako. Orregaitik uruna eroaten dabe mendietara eta txaboletan ore a egin eta arto-opillak egiten dabez eta auts-azpian edo parriletan erre. Orregaz eta indabakaz, au be janari sendoa, sendo aurki-tzen dira ekaitzi naiz leia naiz aixeteai aurpegia emoteko. Gaiñera artoa izaten da txiro eta lur-langilleen ogia”.

ARTOAGAZ BATERA INDABEA

Artoak gaiñera indabeari eutsi egiten dautso eta inda-beak artoari lagundu, frutua ugariago emon dagian.

Artotza ederrak aizeak batera eta bestera darabiltza-nean, azpian dago indaba apala eta artoagandik artzen dau iñutz ozkiriaren biguntasuna.

(Oarra: idaz-lan onetako burutasun asko Karmelo Etxegarai’k 1906n. urtean Donosti’ko Euskal-Jaian egin-dako itzalditik artuta dagoz).

Olazar’tar Martin’ek

GURE IDAZKIRIK ZARRENAK

Euskerazko esaldirik zarrenak Donemiliane’ko biak dira: “Izioki dugu” onek “berotasunez” esan gura dau, eta “guk ajutu ez dogu”. oneri latinez “ne precipitemur” badagokio, baiña ez dauko orren antzik. Esan lei “ez dogu lagundu” esan nai dauala. Euskerea Naparroa’koa edo baskoiena da, azkeneko “-ki” orrek eta “dugu” lagun-tzailleak adierazten daben lez. X gizaldikoak dira.

Baiña milla urte lenago idatziak dira eta latinez dago-zan Akitania’ko idazkietan asita ba-daukaguz euskerazko itzak. Goazen ba urrengorik urrengora.

Akitania’ko idazkietan jainkoen eta notiñen izenak agertzen dira: andere, neskato, cison, senbe, belasko

belaskonis filius, eneko enekonis filius, aherbelste.

Erdi-aroen kroniketan notiñen izen asko agertu dira eta idazki-pillo aundiak dagoz aztertu bagerik: Belatza (963), aita (980), izurra (980), ozzua (otsoa) (981), atabu-ru (1007), ezkerra (1024) moza edo moztua (1026) seite-gi (1030) Eneko beltza ta laburra (1072) Santxo begiede-rra (1080) zarra, zuria, menditxo (1085).

Berzeo’k be ba-dakaz itz batzuk: bildur.

XI mendean: Izpea, aker zaltua (1074). Iruña’ko gotzain-eleizan liburu baten, zaldu-burua, uztai-zuar-be, zullitia, arbea, erretezubi, buruzagi, azeari...

XII mendean: Aimeric Pikaud’en agiri ezaguna dau-kagu eta Santiago’ra doan erromes onek, euskaldunak lotsagarri itzi-ondoren (bear ba’da zergea kentzen eutse-lako) erromeslarientzat iztegi bat dakar. Ona emen itz batzuk: urzia, andrea, Maria, ogui, ardu, aragui, sagar, sagardo, araign, echea, iaona, andrea, elicera, belaterra (abadea), gari, uric, ereguia, iaona, domne, Iacue...

Abadiño’ko arri baten, XI mendekoa izan leiteke, “Iauninco/ne ego iei no”.

Naparroa’ko Foru-Liburuan oneik aurkitzen doguz: opil arinzada, on bazendu avaria (afaria), açagueriko, ozterate, erret bide, guirissellu corr, babaçorra...

Iruña’ko gotzain-etxean, 1318-1355 urteetan gotzai-ñaren lan bat dago eta azkenerantza orrialde oso bat dago latinez erromantzez eta euskeraz, baiña dagoan lez dagoalako ez da irakurten errez. Aztikerizko otoitz bat da: “Pater noster txiki, Jesus penitentzii, lurak daka ogi, txotxak arduan gorri”.

Lopez Garcia Salazar’ena dan Bienandanzas e fortu-nas liburuan be (1471), ogeigarren liburuan, esaldi au dakar: Ceruarri (zer barri)? -Ba barria, galdotxa çoçaldia valmaseda conestarra (ba-da barria, Galdotxako zaldia-k il dabela Balmaseda’ko oineztarra).

Ba daukaz beste esaldi batzuk be liburuaren barruan.

1496n. urte inguruan igaro zan euskalerritik Arnold von Harff eromeslari Koloniarra, Emerik Paikaud’en antzera, eta ibillaldi orrei buruz liburu bat idatzi eban eta Naparroa’n artutako itz batzuk dakaz: ogea, ardawa, oyra (ura), aragi, gasta, oluwa (oloa), huetza (lazgoa), norda, schanbat (zenbat), hytzokosanna (etxeko jauna), gangon dissila (gau on dizula).

Eskutitzak erderaz egin arren, gaur lez antxiña be, euskerazko berbak be sartzen doguz “eta Jaincoac parca-derozola Migueli, cerren ni emen nayzala eçuen scribatu bear berceri” (1549-1-8). Araoz aitak Loiola’ko Ina-zio’ri: “Aunque las cosas principales eztitut scribicen” (1545) eta urte beratan: “Paresçe muy conueninte mirar sobre resçiur gente verriak”.

Fr. Rabelais’ek be (1550) esaldi bat ipiñi eban euskeraz Pantagruel eta Gargantua bere liburuan.

Naparroa’n, batez be, Iruña’ko artxibuetan, Leire’n, Iratxe’n, Irantzun’en eta Errioxa’ko Kalagurri’ko gotzain-eleizan, Balpuestan eta Donemiliane’n olako asko dagoz, batez be, erri eta giza-izenak.

Eta emen amaitzen dogu zerrenda au, aurrerantzean